

ВПЛИВ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ФАКТОРІВ НА ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Розглянуто соціокультурні фактори впливу на формування державної мовної політики. Визначено критерії вибору державної мови в постколоніальних державах. Серед найважливіших визначено: автохтонність населення, чисельність мовців, авторитетність і престижність мови.

Cultural factors to forming of national linguistic policy are discovered. It is determined the criteria of choice of national language in the national states. Among the most important are: indigenous population, the number of native speakers, authoritativeness and prestigiousness of language.

Мова, як відомо, стосується всіх і кожного, а в набулій статусу суверенної держави поліетнічній і багатомовній Україні проблеми міжмовних відносин, хоч і закріплені конституційно, продовжують дискутуватися і навіть стають основою політичних зіткнень та різного роду спекуляцій.

Метою роботи є наукове обґрунтування шляхів державного мовного врегулювання, а також рекомендацій щодо здійснення мовної політики органами державного управління.

Для здійснення державної мовної політики, її всебічної виваженості та обґрунтованості, на наш погляд, варто проаналізувати соціокультурні фактори, які впливають на формування мовної політики в Україні.

Як зазначає соціолінгвіст Р. Белл, вирішальну роль у виборі мови на рівні держави відіграють соціокультурні фактори: 1) кількість мов у державі, відсоток носіїв кожної з них; 2) географічна та соціально-економічна ситуація; 3) демографічні фактори [3, с. 223].

На наш погляд, зазначені фактори слід уточнити. Крім того, до них варто додати ще кілька, які є визначальними не тільки у виборі державної мови в країні, а й впливають на подальшу долю цієї мови. Як в історичному зрізі, так і на сучасному етапі в умовах України серед впливових суспільних чинників на мову велику питому вагу мають такі фактори:

1. Лінгвістичний – лінгвістичний склад населення, кількість мов, які є засобом комунікації на території держави, відмінність між цим мовами та діалектами, яка забезпечує взаєморозуміння чи навпаки нерозуміння.

В Україні лінгвістичний склад населення, відповідно до останнього перепису населення (2001 р.), має достатньо строкату картину, хоч кількісно виразну перевагу мають українці. І це необхідно враховувати при врегулюванні мовної політики. Особливістю національного складу населення України є його поліетнічність. За даними Всеукраїнського перепису населення, на території країни в 2001 р. проживали представники понад 130 національностей і народностей. Серед 18 найчисельніших народів, котрі живуть в Україні, лише п'ять і тільки у невеликій кількості (білоруси – 19,8 %; поляки – 12,8; євреї – 3,1, греки – 6,4, німці – 12,2 %) не визнали власну рідну мову. Решта народів і національностей визнають рідну мову як мову спілкування (від 50 до 90 %).

Проаналізувавши наукові джерела [9; 10] та спираючись на статистичні дані останнього перепису населення, можна зробити висновок, що переважна більшість народів, що населяють Україну, – українці, росіяни, білоруси, поляки, болгари, – належать до слов'янської групи індоєвропейської мовної сім'ї. Вони становлять 95,9 % усього населення країни. Євреї (говорять переважно російською мовою) становлять 2% всього населення. Представники народів романської групи – молдавани і румуни – становлять 0,8 %. Вірмени, греки і албанці (всього 0,3 %), які живуть в Україні, належать до окремих груп індоєвропейської мовної сім'ї. У межах України живуть також народи уральської (угорці, естонці й ін.) та алтайської (татари, гагаузи, караїми й ін.) мовних сімей, загальною чисельністю 309 тис. осіб, що становить 0,7 % усього населення. Кількість представників інших носіїв мов, які не ввійшли до складу зазначених вище мовних сімей, незначна.

Зрозуміло, що в демократичному суспільстві лінгвістичний фактор ігнорувати недопустимо, ігнорування призведе до дестабілізації мовної ситуації в державі, бо, як застерігає Ю. Андрухович в есеї “Орім свій переліг... і сіймо слово”, у відносинах двох різномовних громадян України розширення прав однієї мови неминуче призведе до утиску прав іншої [1]. Це протистояння і становить одну з найцікавіших інтриг найновішої української історії. І тільки лише державна мова (тобто яка має конституційний статус) здатна примирити цих двох.

2. Культурно-історичний – спільність і відмінність культур (матеріальної і духовної) наявність літературної традиції та історичний шлях мови.

Українська літературна мова, яка є сьогодні державною, становить величезну культурну цінність, що створювалася протягом багатьох століть багатьма поколіннями українського народу в особі кращих його представників – письменників, учених і культурних діячів. Значення української літературної мови в історії української культури винятково велике. Мова завжди виступала як важливий чинник суспільно-

економічного прогресу та розвитку культури народу. З часу свого виникнення українська літературна мова з успіхом слугувала українському народові в усіх сферах його матеріального і духовного буття, збагачуючись все новими й новими мовними засобами, зазнаючи еволюції у внутрішній структурі, невпинно вдосконалюючись у зв'язку з ускладненням і урізноманітненням на кожному історичному етапі виконуваних нею соціальних функцій. Завдяки українській літературній мові здобутки народу в галузі господарського, суспільно-політичного, культурного і художнього розвитку зберігалися і передавалися від покоління до покоління протягом віків. Від давніх часів і до сьогодення дійшло багато рукописних і друкованих пам'яток, писаних українською літературною мовою, пам'яток з усіх галузей словесної творчості народу. Це юридичні актово-урядові документи – так звані українські грамоти, багата церковно-релігійна література, славнозвісні граматики і словники, блискуча полемічна література в оборону православ'я, проти покатоличення й національного та соціального пригнічення українського народу, шкільні драми, вірші й інші різножанрові твори художньої літератури, наукова й науково-популярна література, публіцистика, епістолярне письменство, література богословсько-дидактичного, історичного, господарського, економічного й іншого змісту – все те, що було створено ще від початку XIV ст. – до XXI ст. Хоча в Царській Росії, Польщі та цісарській Австро-Угорщині (до яких в різні часи входили українські землі) писане й друковане українське слово переслідувалося й заборонялося.

Питання взаємозв'язків і взаємовпливів між мовами різних народів, що проживали і проживають на теренах України, привертало і привертає серйозну увагу дослідників [2; 4; 8; 11]. За силою та роллю впливу та роллю цього впливу для збагачення і розвитку української літературної мови найбільше значення мають її зв'язки з російською мовою. Попри всі негативні явища впливу політико-історичних фактів на українську мову науковці, котрі досліджують питання взаємодії мов, одностайні в позиції, що вирішальне значення у виборі європейського вектору розвитку Росії спричинив вплив української культури, зокрема мови. Так, авторитетний вчений М. Трубецькой у розвідці “К украинской проблеме” стверджував: “Таким образом, на рубеже XVII и XVIII веков произошла украинизация великорусской духовной культуры. Различие между западнорусской и московской редакциями русской культуры было упразднено путём искоренения московской редакции, и русская культура стала едина. Эта единая русская культура послепетровского периода была западнорусская – украинская по своему происхождению” [12, с. 367].

Слід зазначити, що, мабуть, саме з цих причин значна частина класиків українського слова фактично була “двомовною”. Українською та російською мовами писали Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка, Т. Шевченко, Л. Українка та ін. Водночас чимало письменників українського походження досягали великих успіхів у російській літературі, серед них – М. Гоголь, В. Короленко, А. Чехов, А. Ахматова та ін. В історії українського слова трапляються випадки, коли майстрами слова ставали постаті неукраїнського походження – А. Кримський, М. Вовчок, О. Теліга та ін. Отже, всі народи, які проживали на історичній території України, завжди ставилися з винятковою пошаною до української мови, яку В. Маяковский висловив у вірші “Долг Украине”: “Разучите эту мову на знаменах – лексиконах алых, – эта мова величава и проста”.

Українська літературна мова здавна пов'язана не лише з російською, а й з білоруською мовами, що пояснюється спільністю історичної долі українського і білоруського народів у період литовсько-польського панування в українських і білоруських землях. Із західнослов'янських літературних мов українська літературна мова у своєму історичному розвитку найбільше пов'язана з польською, чеською, сербською та словацькою мовами. Але українська літературна мова, перебуваючи протягом віків у тісних взаємовідносинах з іншими мовами (навіть за відсутності постійно стійкої державності), ніколи не втрачала свого власного самобутнього характеру, якого надавала і надає їй жива мова українського народу з її самобутніми внутрішніми законами розвитку.

3. Географічний – фізико-географічний ландшафт, наявність чи відсутність перешкод, які сприяють чи заважають контактам.

Україна є однією з найбільших держав Європи. Її площа становить 603,7 тис. кв. км. За розмірами території вона перевищує такі великі країни Європи, як Франція, Іспанія, займаючи більш ніж 5,7 % її території. Маючи більш ніж 2,6 тис. км виходу до країн Центральної і Західної Європи, Україна має вигідне економіко-географічне розташування. Україна розташована на перетині шляхів між різними культурами та країнами. Вона має помірно континентальний клімат і зручний географічний рельєф, що сприяє не тільки територіальному об'єднанню в державу, а й універсальній комунікації населення.

4. Соціально-історичний – класове розшарування суспільства, характер суспільно-економічної формації, масові еміграція і імміграція населення, суттєві історичні зміни в країні.

Протягом тривалого існування українського народу на своїй етнічній території відбувалося переміщення населення. У колишньому СРСР проводилася політика штучного переселення різних народів за межі свого постійного проживання. Українці західних земель, кримські татари зазнали репресій з боку влади і були насильно переселені на інші території СРСР – Сибір, Казахстан, Далекий Схід тощо. На їхнє місце переміщувалися переважно росіяни з різних частин Росії. Такі переселення проводилися насамперед з політичних міркувань і були спрямовані на втрату народами національних особливостей, зокрема мови. Таку ж політику денационалізації на території України проводив і уряд царської Росії, починаючи з Катерини II. Масове переселення українців на Нижнє Поволжя в XVIII ст. та заселення російськими селянами території південного сходу українських земель привела до змішування народів, культур, мов. Наприкінці XIX ст. із західних територій України розпочалося масове переселення українців за

Атлантичний океан. Найбільша кількість осіб українського походження нині живуть у Росії, США, Канаді, Бразилії, Аргентині, Чилі та інших країнах світу [5; 9].

Отже, внаслідок особливостей історичного розвитку сьогодні в Україні захисту потребують не тільки (і не стільки) національні меншини, а й етнічна більшість – українці, самобутність яких у низці регіонів була значною мірою втрачена, а права їх на навчання й отримання інформації рідною мовою, на розвиток національної культури ще й досі не забезпечені. Усе це робить відносини типу “національна більшість меншини” у нашій державі значно складнішими, ніж у більшості європейських країн, а в низці аспектів – нетиповими для них. Відповідно, державна мовна політика України, на відміну від мовної політики західних держав, має повною мірою враховувати ці відмінності.

До суб’єктивних факторів можна віднести такі:

Соціологічний – усвідомлення даним етносом окремоті своєї мови та усвідомлення себе як основного носія цієї мови.

Багаторічний геноцид українців на їхній землі призвів до того, що українці є єдиною нацією на пострадянському просторі, якій досі доводиться відстоювати своє право на рідній землі. Багато українців через різні (об’єктивні – отримання освіти; та суб’єктивні – заради кар’єри) причини втрачали мову, усвідомлення себе як основного носія цієї мови. Так, за переписом 2001 р., 14,8 % українців назвали рідною мовою російську, і лише 3,9 % росіян – українську. Престижність української мови за часів бездержавності та русифікації так і не набула свого апогею, тому подальший розвій державної мовної політики має бути спрямований на піднесення престижу державної мови та створення об’єктивних чинників щодо необхідності її (мови) вживання.

Політичний – вплив державних чи політичних структур, громадських об’єднань на реалізацію мовної поведінки в країні.

У 1989 р. ухвалено Закон СРСР “Про мови в Українській РСР”, що проголошував українську мову державною в Україні. Держава за часів незалежності впроваджує певні механізми (конкурс української мови ім. Яценка, зовнішнє незалежне тестування та ін.) впливу на мовну поведінку нації. Однак сьогодні мовне питання вимагає особливої уваги з боку державних органів, управлінських структур, оскільки в державному управлінні відсутній контроль за виконанням Закону, а реальний стан української мови як чинника існування та консолідації нації турбує всіх свідомих громадян.

Наведені фактори найбільш ефективно та послідовно впливають на мову в період складних соціальних перетворень суспільства – формування націй, національно-визвольних рухів, революцій тощо. Тобто, коли особливо сильно виявляється суспільний тиск на мову й коли виникає потреба в модернізації мови відповідно до трансформацій у суспільстві. Саме в такі періоди основні положення мовної політики реалізуються найбільш результативно та швидко.

У постколоніальних країнах – це, передусім, ліквідація монополій у найважливіших комунікаційних сферах мов колишніх метрополій. Зокрема, мовна політика в державному управлінні, діловодстві, освіті, а також надання місцевим мовам статусу державної або офіційної мови, мови освіти, науки, техніки. Це пояснюється тим, що в поліетнічних країнах розробка мовної політики та її впровадження відбувається на загальному фоні етнічних проблем, нерідко пов’язаних з пошуком шляхів і методів боротьби за національну інтеграцію. Останнє дуже часто стає головною метою постколоніальних країн, які прагнуть до внутрішньодержавної інтеграції. У таких ситуаціях обирається одна мова, яка проголошується державною завдяки різноманітним актам мовної політики і стає мовою навчання в загальнодержавному масштабі.

Окрім факторів, які впливають на вибір державної мови у країні, деякі науковці [6; 13] визначають і різні критерії вибору державної мови. Серед найважливіших вони називають такі: автохтонність населення, чисельність мовців, авторитетність самої мови, престижність мови серед більшості населення.

Водночас законодавче введення однієї мови як державної відразу ж породжує питання про права і можливості інших мов, а побічно й їхніх носіїв, та зміни престижності мов. Таким чином, навіть у тому випадку, якщо в країні прийнята державна мова, на порядку денному стоїть питання визначення й розмежування сфер і типів мовних ситуацій, функціонування даної державної мови з урахуванням наявності або відсутності двомовності чи багатомовності в державі.

Отже, державна політика врегулювання мовного життя в країні повинна враховувати специфіку історичних традицій, нюанси консолідації народу в кожному регіоні, де єдина державна мова має врівноважувати етнічні та культурно-господарські відмінності між певними територіальними зонами, ставши гарантом національної єдності і територіальної цілісності України – саме таку функцію, спираючись на соціокультурні та історичні чинники, виконує в українському суспільстві українська мова як державна. З огляду на це, українська нація та держава мають забезпечувати відродження і захист української мови, якісну розбудову українського мовного простору як внутрішнього, так і зовнішнього, спираючись на наукове обґрунтування кожного кроку.

Література:

1. Андрухович Ю. Дезорієнтація на місцевості: спроби / Ю. Андрухович. – Івано-Франківськ. : Лілея-НВ, 2006. – 127 с.
2. Багмут А. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов’янських мов / [А. Багмут, В. Коломієць, А.

- Критенко та ін.] ; АН УРСР ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; О. С. Мельничук (ред.). – К. : Наук. думка, 1966. – 596 с.
3. Белл Р. Т. Социолінгвістика: Цели, методы и проблемы / Р. Т. Белл ; пер. с англ. – М. : Международные отношения, 1980. – 318 с.
  4. Булаховський Л. Вибрані праці : в 5 т. / Л. Булаховський ; АН УРСР ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; І. К. Білодід (гол. редкол.). – К. : Наук. думка, 1977.
Т. 2 : Українська мова. – К. : Наук. думка, 1977. – 632 с.
  5. Верстюк В. та ін. Україна від найдавніших часів до сьогодення : хронологічний довідник / В. Верстюк та ін. – К. : Наук. думка, 1995. – 688 с.
  6. Данилевська О. М. Мовна політика Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / О. М. Данилевська ; НАН України ; Ін-т укр. мови. – К., 2004. – 24 с.
  7. Заставний Ф. Українські етнічні землі / Ф. Заставний. – Л. : Світ, 1993. – 176 с.
  8. Лингвистическая полифония : сб. в честь юбилея проф. Р. К. Потаповой / В. А. Виноградов (отв. ред.). – М. : Языки славянских культур, 2007. – 998 с.
  9. Наулко В. Хто і відколи живе в Україні / В. Наулко. – К. : Головна спец. ред. літ-ри мовами нац. меншин України, 1998. – 80 с.
  10. Огульчанський Ю. Етнічна структура українського суспільства: уявні та дійсні проблеми : попул. нарис. / Ю. Огульчанський. – К. : ВД “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 68 с.
  11. Трубецкой Н. Избранные труды по филологии : переводы с разных языков / Н. Т. Трубецкой ; В. Гамкрелидзе (общ. ред.), В. А. Виноградов (сост.), Т. В. Гамкрелидзе (послел.), В. П. Нерознак (сост.). – М. : Прогресс, 1987. – 560 с.
  12. Трубецкой Н. История. Культура. Язык / Н. Трубецкой ; общ. ред. В. Живова ; вступ ст. Н. Толстого, Л. Гумилёва. – М. : Прогресс, 1995. – 800 с.
  13. Шевчук Ж. А. Мовна політика в Україні (кінець 50-х – початок 90-х рр. XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Ж. А. Шевчук ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2001. – 20 с.

Надійшла до редколегії 11.01.2010 р.